

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 2-284:271.2(091)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.1>

Кисляк Леся Несторівна,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-7552-9134
kyslyak.lesya73@gmail.com*

Коваль Іван Васильович,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0003-8839-244X
koval.ivan.if@gmail.com*

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА СТАЛІНСЬКЕ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

У роботі досліджено причини відновлення діяльності Московського патріархату Російської православної церкви 1943 р. за сприяння диктатора Й. Сталіна. Визначено роль та основні напрями діяльності сталінської Російської православної церкви.

Акцентовано увагу на тому, що об'єктивні передумови, зокрема перелом у ході Другої світової війни, підготовка до відкриття другого фронту та створення нової міжнародної безпекової організації – ООН, змусили Сталіна кардинально змінити відношення до Церкви та релігії в СРСР. Звернено увагу на те, що і внутрішні чинники, зокрема активізація церковного життя на окупованій фашистами території, відродження Української автокефальної церкви, Румунської православної церкви та ін., лояльне ставлення віруючих Російської православної церкви до радянської влади зумовлювали ці зміни.

Наголошено, що диктатор Й. Сталін, легалізуючи діяльність Російської православної церкви та проголосуючи патріархат, переслідував, насамперед, власні цілі – перетворення Російської православної церкви на інституцію шпіонажу, прислужницю режиму та контрольовану радянською владою структуру.

Доведено, що обрання патріархом Сергія (Страгородського) було сприйнято неоднозначно як у Радянському Союзі, так і за кордоном.

Узагальнено, що як і в синодальний період існування Російської імперії, так і в радянський період Російська православна церква була повністю підпорядкована чинній владі та була надійним інструментом маніпуляцій віруючих.

Зроблено висновок про те, що всі ієрархи Російської православної церкви були агентами КДБ і жодного висвячення на священника не відбувалося без дозволу спецслужб.

Акцентовано, що Собор Російської православної церкви 1943 р. не був канонічним і майбутня діяльність Церкви була далека від ідеалу справжньої релігійної організації.

Наголошено, що «сталінський томос» для Російської православної церкви перетворив її на формальну релігійну організацію, яка функціонувала в СРСР, а після розпаду Радянського Союзу путінський режим перетворив її на основного ідеологічного організатора та пропагандиста «руського міра». Теперішній патріарх Кирило оголосив «священною війною» путінську «спеціальну військову операцію» проти українського народу.

Ключові слова: Російська православна церква, Московський патріархат, митрополит, архієреї, священники, «руський мір», синодальний період, тоталітарний режим.

Kyslyak Lesya,
*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of General Law and Humanities
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute
of the National University «Odesa Law Academy»
orcid.org/0000-0001-7552-9134
kyslyak.lesya73@gmail.com*

Koval Ivan,
*Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of General Law and Humanities
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute
of the National University «Odesa Law Academy»
orcid.org/0009-0003-8839-244X
koval.ivan.if@gmail.com*

A RETROSPECTIVE LOOK AT THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH STALIN'S RESTORATION ACTIVITIES

The work examines the reasons for the restoration of the Moscow Patriarchate of the Russian Orthodox Church in 1943 with the dictator J. Stalin's help.

The role and main activity directions of Stalin's Russian Orthodox Church are determined.

Emphasis is placed on the fact that the objective prerequisites, in particular the turning point during the Second World War, the preparation for the opening of the second front and the creation of a new international security organization – the UN, forced Stalin to radically change his attitude to the church and religion in the USSR. Attention is drawn to the fact that internal factors, in particular the intensification of church life on the territory occupied by the fascists, the revival of the Ukrainian Autocephalous Church, the Romanian Orthodox Church and others, the loyal attitude of the believers of the Russian Orthodox Church to the Soviet government caused these changes.

It is emphasized that the dictator J. Stalin, while legalizing the activities of the Russian Orthodox Church and declaring the patriarchy, primarily pursued his own goals – the transformation of the Russian Orthodox Church into an espionage institution, a servant of the regime and a structure controlled by the Soviet authorities.

The article proves that the election of Serhii (Stragorodskyi) as patriarch was perceived ambiguously both in the Soviet Union and abroad.

It is summarized that both in the synodal period of the existence of the Russian Empire and in the Soviet period, the Russian Orthodox Church was completely subordinated to the existing authorities and was a reliable instrument of believer's manipulation.

It was concluded that all the hierarchs of the Russian Orthodox Church were agents of the KGB and no ordination to the priesthood took place without the permission of the special services.

It is emphasized that the Council of the Russian Orthodox Church in 1943 was not canonical and the future activity of the church was far from the ideal of a true religious organization.

It is emphasized that the «Stalinist tomos» for the Russian Orthodox Church turned it into a formal religious organization that functioned in the USSR, and after the collapse of the Soviet Union, the Putin's regime turned it into the main ideological organizer and propagandist of the «Russian World». The current Patriarch Kirill declared Putin's «special military operation» against the Ukrainian people a «holy war».

Key words: Russian Orthodox Church, Moscow Patriarchate, metropolitan, bishops, priests, «Russian World», synodal period, totalitarian regime.

Постановка проблеми та її актуальність.
Уже більше десяти років керівництво РФ веде гібридну, а останні три роки відкриту агресивну війну, розпочату 24 лютого 2022 р., путінський режим назвав її «спеціальною військовою операцією», використовуючи пропагандистський евфемізм для опису вторгнення Росії в Україну.

Постійний обстріл ракетами, безпілотними літальними апаратами, керованими авіаційними бомбами мирних житлових районів, цілеспрямоване знищення енергетичної інфраструктури стали звичними явищами для РФ. Виявом цинізму та дикості став ракетний удар по дитячій лікарні «Охматдит», де лікуються онкохворі діти.

Кремлівський режим спирається на підтримку РПЦ Московського патріархату. На XXV зібранні Всесвітнього російського народного собору «Сьогодні та майбутнє руського міра» (Москва, 27–28 листопада 2023 р.) патріарх Кирило зачитав наказ, у якому чітко вказується, що «СВО» з духовно-морального погляду є «священною війною».

Актуальність дослідження полягає у тому, щоб розкрити джерела та закономірність перетворення РПЦ МП на ідеолога та пропагандиста «руського міра», оскільки відновлення діяльності РПЦ і проголошення патріарха Сергія (Страгородського) у 1943 р., за благословення диктатора Й. Сталіна, поклато початок перетворенню церковної інституції на державну структуру, повністю підпорядковану спецслужбам СРСР.

Нівелювання духовного начала РПЦ завершив диктатор В. Путін, який перетворив РПЦ на свій інструмент та апарат пропаганди війни та насильства.

Аналіз досліджень та публікацій. Основним джерелом під час написання статті послужила монографія В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс», а також дослідження українських учених, істориків та релігієзнавців П. Кралука, О. Мацука, О. Ткачук, Д. Шурхала, Я. Грицака, В. Оліцького, Ю. Подреза та ін.

Мета статті. Мета пропонованої статті – показати, як диктатор Сталін, відновлюючи діяльність РПЦ, зумів повністю її підпорядкувати собі та використовувати ієрархів Церкви в шпигунській діяльності на користь влади, порушуючи таємницю сповіді, священники РПЦ зобов'язані були інформували спецслужби щодо ворожих системі осіб.

Під час написання статті були використані діалектичний, історико-порівняльний методи, а також загальнологічні методи: аналіз та синтез, дедукція та індукція, узагальнення та ін.

Виклад основного матеріалу. Двісті років синодального правління Російською православною церквою повністю підпорядкувало духовно-релігійне життя інтересам імперії. Після більшовицького жовтневого перевороту у грудні 1917 р. був обраний патріархом Московським і всія Росії Тихон (Баллавін). Із перших днів свого служіння патріарх Тихон

зіткнувся з боротьбою більшовицького режиму проти Церкви та релігії. У 1925 р. за загадкових обставин помирає патріарх Московський Тихон, і нового не обирають.

Войовничий атеїзм у СРСР у 1929 р. оголосив війну будь-яким формам релігії. Радянська влада впродовж 1932–1937 рр., так званої «п'ятирічки безбожжя», заборонила діяльність Церкви по всій території СРСР (Шурхало, 2023.09.10).

Антирелігійні заходи влади у 20–30-х роках завдали Церкві нищівного удару. У деяких областях України (Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій) не залишилося жодної православної церкви, а в інших (Луганській, Полтавській, Харківській) залишилося по одній. У Київській єпархії з 1 710 парафій, що існували до 1917 р., залишилося лише дві, а з 1 435 священників – три, не зберігся жоден монастир (Войналович, 2005, с. 64).

Закриття храмів супроводжувалося і репресіями священників та церковних активістів, а іноді й їх фізичним знищенням.

Після приєднання Західної України та Білорусі радянській владі не вдалося ліквідувати релігію та Церкву, оскільки релігійні вірування на цих територіях були міцними і авторитет Церкви був високим. І радянській владі довелося піти на компроміс і створити екзархат Московського патріархату із центром у Луцьку (Євсєєва, 2020.09.13).

Можна погодитися з твердженням В. Войналовича, що з початком Другої світової війни та окупацією України релігійна ситуація в республіці почала докорінно змінюватися. Це було пов'язано, по-перше, з посиленням тяжіння населення до релігії та Церкви, викликаного війною, розрухою, стражданням, утратою рідних і близьких на фронті; по-друге – зі сприянням окупаційної влади відкриттю храмів та відновленню релігійно-церковного життя на окупованих територіях; по-третє – із посиленням впливу Москви на всі сфери суспільного життя окупованих територій, у тому числі й релігійно-церковному (Войналович, 2005, с. 64–65).

Як свідчить статистика, у період окупації України на її території було відкрито 52% храмів від загальної кількості тих, що існували тоді в СРСР (Войналович, 2005, с. 65).

Окупаційна влада вела дуже виважену і тонку релігійну політику, по-перше, не надавати можливість об'єднуватися греко-католикам і православним; по-друге, сприяти розколу та деформації українського православ'я; по-третє, сприяти протистоянню між різними релігійними течіями (Євсєєва, 2020.09.13).

На Сході України відкривалися «Просвіти» й кооперативи, профспілки, що мало великий вплив на місцеве населення. Так, у Кривому Розі після організованого «Просвітою» концерту кількатисячна аудиторія спонтанно почала співати заборонений радянською владою національний гімн «Ще не вмерла Україна». Відродилося церковне життя, зокрема відновила свою діяльність Українська автокефальна церква (Грицак, 2022, с. 411).

Релігійно-церковне поживлення на окупованих територіях хвилювало сталінське оточення. Уже в липні 1941 р. заступник голови Раднаркому В. Молотов провів зустріч із митрополитом Сергієм, щоб схилити до співпраці ієрархів РПЦ і посилити контрпропаганду на окупованих територіях (Євсєєва, 2020.09.13).

Також для протидії окупаційним адміністраціям більшовицька влада повернула до Москви екзарха України Миколая, що був призначений заступником митрополита Сергія та повинен був виконувати функції комунікатора з іноземними організаціями та журналістами (Євсєєва, 2020.09.13).

Як тільки почалася німецько-радянська війна в Радянському Союзі, більшовицька влада припинила діяльність «Товариства войовничих безбожників» та вихід газети «Безбожник», також була згорнута антирелігійна пропаганда (Шурхало, 2023.09.10).

Війна вплинула і змінила вирішення «православного питання». Так, у серпні 1941 р. в Почаївській лаврі відбулося зібрання православних архієреїв, на якому була створена Автономна православна церква (АПЦ) (Кралюк, 2023.11.06).

Ця структура формально визнавала підпорядкування Московському патріархату, але жодних зв'язків не підтримувала. АПЦ підтримувала німецька окупаційна адміністрація, оскільки в майбутньому планувала відновити Московський патріархат під своєю егідою і мати схильне ставлення до себе православних вірян. Глава Автономної православної церкви

митрополит Олексій (Громадський) готовий був стати московським патріархом.

У перший день війни, 22 червня 1941 р., з'явилося звернення не тільки Й. Сталіна, а й очільника Церкви, патріаршого місцєблюстителя Сергія (Страгородського), який після богослужіння у Богоявленському соборі написав послання, у якому закликав та благословляв на боротьбу вірян з окупантами. Митрополит Сергій не згадує ні про радянську державу, ні про радянську владу, а апелює до термінів «Росія», «Батьківщина», «руська земля», «руський народ» (Оліцький, Подрез, 2022, с. 221).

Таким чином, на початку війни РПЦ заявила про свою готовність захищати державу і співпрацювати з радянською владою.

Паралельно по всій Україні активну діяльність розгорнула Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). На Буковині, Бессарабії, які були окуповані румунськими військами, розгорнула свою діяльність Румунська православна церква.

Переломним не тільки в німецько-російській війні, а й у стосунках між сталінською владою і Церквою став 1943 р. Відомо, що 5 червня 1943 р. Й. Сталін підписав таємну постанову Державному комітету оборони «Про затвердження заходів із поліпшення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР», згідно з якою релігійні організації вперше були віднесені до категорії інтересів радянської зовнішньої розвідки (Войналович, 2005, с. 67).

Тобто ставилося завдання подолання ідеологічного бар'єру між європейськими народами та СРСР, створити видимість толерантності в стосунках із РПЦ, показати, що в країні існує свобода совісті та віросповідання, й одночасно активно використати східноєвропейські церкви як створення мережі розвідувальних агентів та утвердження особливої ролі РПЦ у світовому православ'ї.

Стратегічний перелом у ході війни, успішне завершення Сталінградської та Курської битв створили можливість активно використовувати Церкву в зовнішній політиці. Так, для поширення у США, Швеції, Британії та на Близькому Сході в СРСР кількома мовами видали пропагандистський збірник «Правда про релігію в СРСР», а митрополит Сергій звернувся з низкою антифашистських послань до

слов'янських народів, зокрема відоме його звернення «Всім християнам Югославії, Чехословаччини, Еллади та інших країн і народів, що потерпають під гнітом фашистських окупантів», яке було схвалене ЦК ВКП(б) (Євсєєва, 2020.09.13).

1943 р. вніс значні зміни у зовнішньополітичні процеси, почалося погодження документів про створення ООН. Зокрема, у документах ООН йшлося не тільки про свободу совісті абстрактно, а й конкретно про свободу релігії – релігійних організацій та об'єднань, що турбувало керівництво СРСР (Шурхало, 2023.09.10).

Виходячи з марксистсько-ленінської теорії, атеїзм є одним зі складників учення. Парадигмою існування Церкви в соціалістичному суспільстві є неможливість мирного співіснування комуністичної ідеології та релігії, можливе лише підпорядковане, маніпулятивне використання релігійних феноменів із метою їх подальшої ліквідації (Ткачук, 2023.05.31).

Диктатор Й. Сталін ніколи не сповідував християнства, був войовничим атеїстом, але, використовуючи релігійні чинники, він вирішував низку внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем.

4 вересня 1943 р. Й. Сталін зустрівся з місцєблюстителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським), митрополитом Ленінградським Олексієм (Сіманським) та митрополитом Київським Миколаєм (Ярушевичем). Усі ці ієрархи так чи інакше співпрацювали з органами держбезпеки. На цій зустрічі Йосиф Сталін порушив питання як відновити діяльність РПЦ (Кралюк, 2023.11.06).

Результатом цієї зустрічі стали надання дозволу на повернення віруючим частини храмів і культового майна, відкриття духовної семінарії у Москві, а згодом і в інших містах, розширення видавничої діяльності, зокрема видання журналу «Московський патріарх», амністія репресованих священнослужителів, зняття тиску держави на Церкву, припинення атеїстичної пропаганди, переслідувань служителів культу, зняття обмежень на позакультову діяльність, надання можливості релігійним центрам установлювати зв'язки із зарубіжними релігійними організаціями (Войналович, 2005, с. 68).

Ієрархи також підтвердили готовність і надалі сприяти перемозі Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками.

Місцєблюститель Сергій (Страгородський) став на шлях безумовної лояльності політичному режимові СРСР, що викликало досить суперечливу реакцію у Церкві як у СРСР («Іосіфляни», «Сергіанство»), так і за кордоном (Федько, 2018.06.30).

У присутності наркома внутрішніх справ Лаврентія Берії, секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології Георгія Малинкова і начальника 5-го «церковного» відділу 2-го управління НКДБ полковника Георгія Карпова від імені уряду Сталін запевнив ієрархів у повній підтримці й готовності в найкоротші терміни вирішити нагальні проблеми Церкви (Федько, 2018.06.30).

Газета «Правда» та інші центральні видання повідомили, що Й.В. Сталін зі співчуттям поставився до «наміру найближчим часом скликати Собор єпископів для обрання Патріарха Московського і всієї Русі і створення при Патріархаті Священного Синоду».

8 вересня 1943 р. за ініціативи Й. Сталіна був проведений, «більшовицькими темпами», Архієрейський собор Руської православної церкви, який обрав Священний Синод, митрополита Сергія – патріархом Московським і всієї Русі (Войналович, 2005, с. 68).

У різних колах громадськості сприйняті були неоднозначно, але ці події свідчили про зміну політики радянської влади відносно Церкви.

Слід зазначити низку чинників, які були визначальними та вагомими для диктатора Й. Сталіна відносно Церкви.

Можна погодитися з аргументами, які висловлює у монографії «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» В. Войналович, що, по-перше, ситуація, що склалася в країні в роки війни, вимагала забезпечення всіма наявними засобами єдності народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Роль суспільного інтегратора могла виконувати не лише пануюча в той час радянська ідеологія, а й релігія та Церква; по-друге, необхідність включення релігійних організацій в антифашистський блок, підтримки міжнародного авторитету СРСР, передусім в очах союзників (США та Великобританії),

напередодні проведення Тегеранської конференції (Войналович, 2005, с. 68–69).

Потрібно акцентувати ще намір Й. Сталіна перетворити Церкву на потужну розвідувальну інституцію, яка могла б цілком легально діяти не лише в європейських країнах.

Саме цей наратив, на нашу думку, був визначальним у зміні відносин із Церквою Й. Сталіна. 12 вересня 1943 р. відбулася інтронізація патріарха Московського і всієї Русі Сергія (Страгородського), який у своєму посланні закликав віруючих облаштовувати патріархальне життя за церковними правилами, охороняти православну віру; усіляко брати участь у загальнонародному подвигу протистояння загарбникам (Оліцький, Подрез, 2022, с. 221).

У «Журналі Московської патріархії» були надруковані матеріали Собору. Організаційне оформлення стосунків між Церквою і державою було покладено на утворену 14 вересня при Уряді Раду у справах РПЦ на чолі з полковником Георгієм Карповим, який зберіг за собою і посаду в НКВД (Шурхало, 2023.09.10).

Масові сталінські репресії, фізичне знищення церковного кліру дали глибокий відбиток на релігійне життя. Церква досить легко пішла на співпрацю з радянською владою, намагаючись відновити церковне життя (Шурхало, 2023.09.10).

Іншим чинником були аргументи терору Й. Сталіним церковного кліру. Зокрема, за різними даними, лише в 1931 р. диктатор знищив або заарештував від 60% до 80% священників. На його часи припадає зруйнування чи закриття до половини всіх храмів, які перестали діяти в часи СРСР. У тому числі в 1931 р. був зірваний кафедральний собор Московського патріархату – храм Христа Спасителя (Скаврон, 2023.08.17).

На Заході також скептично реагували на рішення Собору, його канонічність була сумнівною.

Усі православні ієрархи у Радянському Союзі змушені були співпрацювати з Комітетом державної безпеки. Ще в 2012 р. в інтерв'ю українському журналу Weekly.Ua патріарх Філарет, у миру Михайло Антонович Денисенко (агент КДБ під псевдонімом «Антонов»), розповідав, що з Комітетом держбезпеки були пов'язані всі без винятку архієреї. Усі без винятку. «У радянські часи ніхто не міг стати архієреєм, якщо на

це не давав згоди КДБ. Тому стверджувати, що я не був пов'язаним із КДБ, було б неправдою – був пов'язаний, як усі» (Мацука, 2021.05.14).

Петро Кралюк акцентує увагу на тому, що більшовикам краще було сформувати свою «сталінську церкву», яка взяла б під контроль православних віруючих України та інших визволених територій (Кралюк, 2023.11.06).

І з цим завданням більшовицький уряд успішно впорався. Так, лише з травня 1944 р. по січень 1945 р. в Україні РПЦ висвятила 16 єпископів і було замінено 17 вільних єпископських кафедр (Кралюк, 2023.11.06).

Це було черговим свідченням певного підпорядкування РПЦ як частини державної інституції на виконання функцій, покладених на неї владою. РПЦ, яка весь синодальний період виконувала забаганки монархічної держави, успішно продовжувала це робити і при тоталітарному сталінському режимі з додатковими обов'язками збирати шпигунську інформацію для радянських спецслужб.

Висновки. 1943 р. став переломним не лише в ході Другої світової війни, а й у стосунках радянської влади із Церквою. Успішно завершилися Сталінградська та Курська битви, у воєнні баталії включилися США, існувала домовленість про проведення Тегеранської конференції, на якій передбачалося визначити майбутнє післявоєнного світу.

Найважливішим було створення міжнародної безпекової організації – ООН, у проєкті Статуту якої були закріплені фундаментальні права на свободу совісті та діяльність релігійних організацій. СРСР, будучи за своєю суттю атеїстичною державою, змушений був змінювати своє відношення до Церкви та релігії.

Й. Сталін, побудувавши на той час тоталітарний режим, «більшовицькими темпами» обрав патріарха РПЦ та легалізував діяльність церковних структур. Водночас диктатор підпорядкував РПЦ радянській владі і перетворив ієрархів на слуг режиму. Без погодження зі спецслужбами не можна було висвятити священника, не те що ієрархів. Водночас створювалася мирська шпійонська мережа за кордоном із служителів РПЦ. Так Й. Сталін вирішив легалізувати діяльність РПЦ і перетворити її на агентурну організацію.

Російська православна церква залишилася одним з інститутів державної влади і була

успішно використана диктатором В. Путіним у поширенні й пропаганді «руського міра». Очільник цієї Церкви патріарх Кирило проголосив СВО «священною війною».

Список використаних джерел:

1. Войналович, В. (2005). Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд. 741 с.
2. Грицак, Я. (2022). Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing. 656 с.
3. Євсєєва, Т. (2020.09.13). Відновлення Московського патріархату. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0912T/>
4. Кралуц, П. (2023.11.06). «Сталінський томос» для Російської православної церкви 1943 року: як Сталін реанімував РПЦ і підпорядкував її собі. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vidnovlennya-staliny-rpts-v-srsr-meta/32673202.html>
5. Мацука, О. (2021.05.14). РПЦ як за Сталіна, так і при Путіні є «дахом» для шпигунів у всьому світі. *RISU*. URL: https://risu.ua/rpc-yak-za-stalina-tak-i-pri-putini-ye-dahom-dlya-shpiguniv-u-vsomu-sviti---oleksandr-macuka_n118498.
6. Оліцький, В.О., Подрез, Ю.В. (2022). Верифікація особи Й. Сталіна Руською православною церквою у 1943–1953 роках. *Zaporizhzhia Historical Review*. Вип. 6(58). С. 220–228. URL: <file:///C:/Users/LN/Downloads/2412-Article%20Text-4272-1-10-20221122.pdf>
7. Скаврон, Б. (2023.08.17). Священники РПЦ освятили пам'ятник Сталіну. *Духовний Фронт України*. URL: <https://df.news/2023/08/17/sviashchennyky-rpts-osviatyly-pam-iatnyk-stalinu/> TCH: CBIT. URL: <https://tsn.ua/svit/urosii-svyaschennik-osvyativ-pam-yatnyk-stalinu-video-2393296.html>
8. Ткачук, О. (2023.05.31). Поклоніння кремлівському звіру: чому необхідно заборонити УПЦ МП. *Україна молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3857/196/175713/>
9. Федько, В. (2018.06.30). Як Сталін побудував Московський патріархат під контролем органів держбезпеки (до 75-річчя створення). *НАРОДНИЙ ОГЛЯДАЧ*. URL: <https://www.ar25.org/article/yak-stalin-pobuduvav-moskovskyyu-patriarhat-pid-kontrolem-organiv-derzhbezpeky-do-75-richchya>
10. Шурхало, Д. (2023.09.10). 80 років тому Сталін більшовицькими темпами» відновив патріаршество в РПЦ. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/stalin-rpts-moskovskyyu-patriarkhat/32586492.html>

References:

1. Voinalovych, V. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi diskurs. [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse]. K: Svitohliad 741 s. [in Ukrainian].
2. Hrytsak, Ya. (2022). Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia. [Essay on the history of Ukraine. The formation of a modern nation in the 19th and 20th centuries.] Kyiv: Yakaboo Publishing. 656 s. [in Ukrainian].
3. Yevsieieva, T. (2020.09.13). Vidnovlennia Moskovskoho patriarkhatu. [Restoration of the Moscow Patriarchate]. *Tsei den v istorii*. Retrieved from. <https://www.jnsm.com.ua/h/0912T/> [in Ukrainian].
4. Kraliuk, P. (2023.11.06). «Stalynskiy tomos» dlia Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy 1943 roku: yak Stalin reanimuvav RPTs i pidporiadkuvav yii sobi. [«Stalin's tomos» for the Russian Orthodox Church in 1943: how Stalin resuscitated the Russian Orthodox Church and subordinated it to himself]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/vidnovlennya-staliny-rpts-v-srsr-meta/32673202.html> [in Ukrainian].
5. Matsuka, O. (2021.05.14). RPTs yak za Stalina, tak i pry Putini ye «dahom» dlia shpyhuniv u vsomu sviti. [The ROC, both under Stalin and under Putin, is a «roof» for spies all over the world]. *RISU*. Retrieved from. https://risu.ua/rpc-yak-za-stalina-tak-i-pri-putini-ye-dahom-dlya-shpiguniv-u-vsomu-sviti---oleksandr-macuka_n118498. [in Ukrainian].
6. Olitskyi, V.O., Podriez, Yu.V. (2022). Veryfikatsiia osoby Y. Stalina Ruskoioi pravoslavnoiu tserkvoiu u 1943–1953 rokakh. [Verification of the person of Y. Stalin by the Russian Orthodox Church in 1943–1953]. *Zaporizhzhia Historical Review*. *Zaporizhzhia: ZNU. Vyp. 6(58)*. S. 220–228. Retrieved from. <file:///C:/Users/LN/Downloads/2412-Article%20Text-4272-1-10-20221122.pdf> [in Ukrainian].
7. Skavron, B. (2023. 08.17). Sviashchennyky RPTs osviatyly pamiatnyk Stalynu. [The priests of the Russian Orthodox Church consecrated the monument to Stalin]. *Dukhovnyi Front Ukrainy*. [in Ukrainian]. Retrieved from. <https://df.news/2023/08/17/sviashchennyky-rpts-osviatyly-pam-iatnyk-stalynu/> TSN: SVIT. Retrieved from. <https://tsn.ua/svit/urosii-svyaschennik-osvyativ-pam-yatnyk-stalinu-video-2393296.html> [in Ukrainian].

8. Tkachuk, O. (2023.05.31). Pokloninnia kremlivskomu zviru: chomu neobkhdno zaboronyty UPTs MP. [Worshiping the Kremlin beast: why it is necessary to ban the UOC MP]. *Ukraina moloda*. Retrieved from. <https://umoloda.kyiv.ua/number/3857/196/175713/> [in Ukrainian].

9. Fedko, V. (2018.06.30). Yak Stalin pobuduvav Moskovskyy Patriarkhat pid kontrolem orhaniv derzhbezpeky (do 75-richchia stvorennia). [How Stalin built the Moscow Patriarchate under the control of state security agencies (for the 75th anniversary of its creation)]. *NARODNYI OHLIADACH*. Retrieved from. <https://www.ar25.org/article/yak-stalin-pobuduvav-moskovskyy-patriarkhat-pid-kontrolem-organiv-derzhbezpeky-do-75-richchya> [in Ukrainian].

10. Shurkhalo, D. (2023.09.10). 80 rokiv tomu Stalin bilshovytskyy tempamy» vidnovyv patriarshestvo v RPTs. [80 years ago, Stalin restored the patriarchate in the Russian Orthodox Church at Bolshevik pace]. *Radio Svoboda*. Retrieved from. <https://www.radiosvoboda.org/a/stalin-rpts-moskovskyy-patriarkhat/32586492.html> [in Ukrainian].